

БЛАЖО МИЛИЋЕВИЋ

РАЗВИЈАЊЕ ГОВОРНЕ КУЛТУРЕ УЧЕНИКА И ЈЕЗИК УЏБЕНИКА ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ⁽¹⁾

ГОВОРНА КУЛТУРА И ШКОЛА

У стручној литератури мало има покушаја да се дефинише говорна култура. Обично се говори само о томе шта се жели постићи реализацијом програмских садржаја наставног подручја које се назива културом изражавања. Ипак, на основу неких одређења о томе који се говор може сматрати културним, можемо рећи да су особине културног говора мисаона тачност, јасност казивања, граматичка правилност, богатство лексике, разноврсност и складност израза. Културан говор у усменој форми мора поштовати савремену ортоепску, а у писменој форми ортографску норму. Исто тако потребно је одабрати језичка средства и начин казивања с обзиром на услове у којима се говори, с обзиром на тему и садржај, циљ казивања, слушаоце и све друге околности у којима се говор реализује.

Вјештина доброг и лаког изражавања битан је услов за успјех у настави свих предмета. У савременој школи није добар ученик који само мирно сједи, слуша, биљежи, ћути. Наставник у модерној школи има улогу организатора, водитеља; он усмјерава рад, подстиче ученике да активним учешћем у наставном процесу долазе до спознаја и помаже им да нова сазнања и своје искуство знају тачно и лијепо саопштити. У нашим школама образовно-васпитни рад се у великој мјери заснива на говору, и то првенствено на говору ученика.

Ученик који лијепо и лако прича има више другова и омиљен је у кругу вршњака. Језик као средство изражавања постаје важан фактор за успјех у друштву, па се о култури свог језичког израза почињу бринути људи различитих профила стручне усмјерености, јер језичка култура обиљежава степен опште културе појединца.

У нашем динамичном времену људи све више говоре на јавним мјестима и пишу за јавност, а све мање има услова да се дијете увјежбава у говорењу спонтано, у кругу породице.

¹ Реферат поднесен на Савјетовању о језику уџбеника у Београду, 22. XII 1976. године.

Говорна култура не долази сама по себи, не стиче се само узгред у току наставе. Вјештина доброг и лаког изражавања мора се учити и увјежбавати као и све друго што се учи.

Дијете добија основе доброг говора у породици. Ипак је мањи број породица у којима се говори стандардним језиком, без дијалекатских утицаја, па школе имају доста посла док дјеца не овладају стандардним језичким изразом. Разумије се да је од пресудног значаја за развитаку говорног израза ученика говорна култура њихових наставника и васпитача. Неопходно је потребно да ученици чују у учионици лијеп и правилан говор, и то на свим часовима, а посебно на часовима материјалног језика. Макаренко је говорио да наставник треба да провјери своју говорну културу прије него што почне дјецу учити култури говора. Зато је посебно значајна одлука Просвјетно-културног вијећа Скупштине СР БиХ из 1971. године у којој стоји да »у свим високошколским установама које образују наставнички кадар треба за све студенте без обзира на струку, постепено стварати услове за обезбјеђење наставе културе изражавања са основама савременог књижевног језика ...«

ЈЕЗИК УЏБЕНИКА У ФУНКЦИЈИ РАЗВИЈАЊА ГОВОРНЕ КУЛТУРЕ УЧЕНИКА

Осим усмене ријечи васпитача, језик уџбеника има велики значај за развитаку говорног израза школске дјеце. Уџбеник је основни извор сазнања, писана ријеч има доминантну улогу у образовању — па је веома важно каквим је језиком писана књига која је намијењена ученицима. Као што дјеца млађег узраста уче говор подражавајући родитеље, васпитаче и своје другове, тако исто школска дјеца изграђују свој говорни израз под утицајем језика наставника и уџбеника. Писци уџбеника о овоме морају водити рачуна.

Одрасли чланови породице интуитивно знају да се дјетету треба обраћати друкчије него одраслим људима; зато једноставније обликују реченицу када разговарају с дјецом, избјегавају помоћне глаголе, везнике, сложене реченице. Искуство их је научило да ће на овај начин споразумијевање с дјецом бити боље. Међутим, писци уџбеника за дјецу (почевши од сликовница па до уџбеника завршног разреда основне школе) не воде довољно рачуна о степену развијености језичког израза дјеце којима је писана ријеч намијењена. Ово се нарочито односи на избор језичких јединица и начин њиховог повезивања, односно на лексику и структуру (синтагматске и парадигматске односе). Запамарује се позната дистинкција Ноама Чомског: језичка способност (competence) и говорна дјелатност (performance), тј. не води се довољно рачуна о томе шта је дијете одређеног узраста способно да схвати и разумије у језику, колико је његово зна-

ње материњег језика, а шта може лијепо и лако вербално да саопшти, тј. како употребљава језик. Познато је да дијете у почетку употребљава ријечи да би именovalo и описало оно што види, тако да у рјечнику дјетета млађег школског узраста има мало ријечи за оно што је апстрактно. Није само битно да дијете научи што већи број ријечи, него је посебно важно да те ријечи казују односе и појаве које дијете може да схвати, да су саставни дио његовог искуства и да нове ријечи имају за дијете употребну вриједност.

Не можемо очекивати да ће нове ријечи одмах постати саставни дио активног рјечника наших ученика, али морамо настојати да значења нових ријечи буду блиска дјечи одређеног узраста. Једино ће у том случају нова ријеч бити схваћена у потпуности.

У језику уџбеника за основну школу посебан проблем представља неравномјерност у употреби броја нових ријечи из лекције у лекцију, а нарочито на прелазу из нижег у виши разред. Ово се изразито истиче на прелазу из четвртог у пети разред. Уџбеници истог предмета за ова два узастопна разреда више се разликују по језичким особинама: по лексици, синтагматским и парадигматским односима него, на примјер, уџбеници II и IV, V и VII или VI и VIII разреда. (Ово ћемо касније показати на конкретним примјерима).

Писци уџбеника за основну школу посебну пажњу морају посветити обликовању реченице. О овоме, чини нам се, воде углавном рачуна писци уџбеника за млађе разреде (I — IV). Реченица је у почетницима непроширена и проширена проста, ријетко кад сложена, и то она најједноставнија од двије краће независне реченице или независне и једне зависне реченице. Уметнутих и вишеструко сложених реченица нема. Било би врло корисно организовати истраживања с циљем да се утврди у којој мјери се води рачуна о постепеном богаћењу реченице у уџбеницима за сваки старији разред. Вјерујемо да би резултати оваквих истраживања показали да нема потребне систематичности и поступности у увођењу нових синтагматских и парадигматских односа у језик уџбеника. Дијете је у сваком старијем разреду зрелије, његово искуство је веће, разноврсније су његове представе и богатије асоцијативне везе, па је и његова реченица дужа и разноврснија. Постепено се развија способност у ученика да самостално обликују реченицу. Ово треба да знају писци уџбеника, па да структура реченице у уџбеницима прати развој језичког израза ученика и да им буде адекватан узор. О овоме је тешко водити рачуна у садашњим условима писања и издавања уџбеника, јер не постоје стручни тимови који вреднују рукописе на основу истих критерија. Догађа се да за један наставни предмет у четири узастопна разреда имамо уџбенике од

четири аутора, а те су уџбенике оцјењивале опет четири различите групе рецензената. Посљедица оваквог стања у издавању уџбеника мора бити језичка и стилска неусклађеност уџбеничке литературе. Осим тога, издавачи уџбеника немају одређених захтјева према ауторима у погледу језичких особина уџбеника; само се уопштено каже да уџбеник »својим лијепим, чистим и разумљивим језиком, стилем адекватним интелектуалној зрелости ученика доприноси изграђивању његове (ученикове — Б. М.) језичке културе и начина изражавања.« Ни ријечи о томе како треба поступно богатити лексички фонд ученика, колико нових појмова може имати један текст, која структура реченице одговара ком узрасту ученика итд. Предузећа за издавање уџбеника тек стварају посебну службу која се бави истраживањем, па можемо очекивати да ће се организовати истраживања с циљем да се темељитије проучи језик уџбеника и конкретније одреде захтјеви које мора испунити сваки рукопис у погледу језичких вријелности. Тако се неће десити — каквих примјера имамо сада — да се преко 170 назива, имена, датума и других чињеница налази у тексту уџбеника за V разреда које треба обрадити за четири часа. За један час више од 40 нових појмова! Или да се у уџбенику за узраст од 10 — 11 година налазе реченице типа: Милаћ је постигао својим другарским ставом да његов друг улагањем већег труда поправи слабе оцјене. Неко је нечим учинио да неко други помоћу нечега оствари нешто. Дакле, заиста врло сложена и тешка комбинација.

С обзиром на употребу функционалних стилова, уџбенички текстови писани су научним стилем, али се у њима сусрећу елементи разговорног, публицистичког и поетског стила (у читанкама). Могу се у уџбеницима наћи примјери неадекватне употребе и мијешања функционалних стилова, као што је, на примјер, употреба стилских изражајних средстава у историјским текстовима.

Текстови у уџбеницима припадају по својим особинама различитим облицима изражавања: наративи, дескрипцији, информисању, расправљању. Сваки облик изражавања има своје стилске и језичке особености, па би писци уџбеника, односно они који их оцјењују и вреднују, требало и о томе да воде рачуна. Ако су уџбенички текстови писани узорним језиком с обзиром на овај захтјев, тј. да су језик и стил усклађени са обликом изражавања, онда такав уџбеник врло много доприноси развоју говорне културе ученика. Тако је у дескриптивним текстовима развијенија субјекатска синтагма, а у наративним предикатска; информација се одликује концизним и једноставним стилем, а у расправљању се реченица развија на основу узрочно-посљедичних веза и односа међу чињеницама у садржају који се казује.

УСМЕНИ И ПИСМЕНИ ИЗРАЗ — СПЕЦИФИЧНОСТИ

У првом дијелу овог рада указали смо на значај усмене ријечи за развој језичког израза наших ученика, а у другом дијелу на потребу да језик уџбеника буде у функцији развијања говорне културе ученика. Ово је потребно због тога што се људски говор појављује, реализује у двије форме: усменој и писменој. Говорени и писани језик стоје у уској међусобној вези, али се по неким особинама знатно разликују. Ситуацијски моменат чини усмену ријеч специфичном и битно је разликује од реализације језика у писменој форми. У говорној ситуацији све што је присутно као очигледна стварност неће се исказивати. У писаном изразу морају се, међутим, означити и мјесто и објекти, њихови односи и све остало што се у говорној ситуацији види. Овај »ситуацијски језик« удаљава се од потпуног језичког израза, јер је потпуни језички израз сам довољан да искаже оно што информатор мисли и осјећа, док се ситуацијским језиком не исказује оно што је из саме ситуације јасно учесницима у говору. Тако се може говорити о ситуацијској употреби језика за разлику од ванситуацијске употребе језика. У ситуацијској употреби језика немамо нормалну структуру реченице која је описана у синтакси. Писмени и усмени говор, дакле, разликују се и по лексици и синтаксичким особинама, а не само по врсти и богатству изражајних средстава.

Путеви развика усменог и писменог израза нису идентични, али су нераздвојни и међусобно се испреплићу. Развијенији усмени говор доприноси развоју писменог изражавања, а развијенији писмени израз помаже подизању нивоа културе усменог изражавања. Један израз (усмени или писмени) не може замијенити други, па онај ко жели да изграђује своју говорну културу мора развијати подједнако способност и усменог и писменог изражавања.

КОНКРЕТНИЈЕ О ЈЕЗИКУ ДВА УЏБЕНИКА

Посебно смо обратили пажњу на језик два уџбеника: Познавање друштва за IV разред основне школе (Завод за уџбенике, Сарајево, 1975; аутори: А. Мандић, М. Џуца, М. Зукановић) и Историја за V разред основне школе (исти издавач и година штампања; аутори: К. Тополовац и М. Павлић). Намјерно смо одабрали уџбенике истог предмета у два узастопна разреда који се налазе на прелазу из млађих у старије разреде. Резултати посматрања језика ових уџбеника показали су оправданост оваквог одређивања. Структура реченице у уџбенику за V разред ни у ком случају не представља континуитет у поступном развијању и богаћењу синтагматских и парадигматских односа, него нагли скок који занемарује психичку развијеност дјете овога

узраста, а нарочито језик уџбеника овог предмета из претходног разреда (четвртог). Вјерујемо да је до оволике разлике у језику ова два уџбеника дошло и због тога што »се у петом разреду ученик фактички тек уводи у изучавање историје као посебног предмета који има специфичну методологију и оперише с доста сложеним друштвеним категоријама и мноштвом појава и података«. Разлици је допринијела и чињеница што је уџбеник познавања друштва за IV разред писан одвише једноставним реченицама и не представља неки напредак у богаћењу језичког израза у односу на уџбенике III разреда.

У Историји за V разред има превише вишеструко сложених и предугих реченица. Ево неколико таквих:

»Уз материјална добра, као што су разна оруђа и машине, станови, намјештај, саобраћајна средства итд., људи су створили и такве вриједности које оплемењују дух и живот чине љепшим — књижевност, музика, сликарство, вајарство, разне гране науке, мисли о слободи, правичности, једнакости. — Сва племена, која су се током другог миленија п. н. е. населила на крајњем југу Балканског полуострва, а затим и по острвима у Јонском и Егејском мору и на западној обали Мале Азије, стопила су се временом са старосједиоцима тог подручја у јединствен народ који је себе називао Јелини (Хелени), а своју домовину Јелада (Хелада).«

Ради поређења цитираћемо неколико реченица из уџбеника за IV разред: »1941. године фашисти су напали и заузели нашу земљу. Наши народи су се дигли на устанак. Борба је трајала четири године. Скоро да нема мјеста ни планине у нашој републици гдје нису вођене борбе против непријатеља. Планине су пружале повољне услове за борбу.« Итд., итд.

Заједнички је недостатак и једног и другог уџбеника што се сви термини, нове ријечи и изрази не објашњавају или се слабо објашњавају. Ученицима IV разреда треба објаснити при првом помињању, на примјер, ријечи и изразе као што су: кисеоник, шумско газдинство, тор, глиница, чатрња, тротоар, банкина, хумус, присојна страна, стакленик, интелигенција, бацач, осујетити, референдум. Исто тако ученици V разреда могу само уз објашњење схватити значење ових и сличних ријечи и израза: с кољена на кољено, п. н. е., грнчарство, металургија, слој људи, аристократија.

Текстови у уџбенику за V разред преоптерећени су фактографијом. На овај уџбеник односи се раније поменути податак да у четири лекције има 170 назива, имена, датума и других чињеница. На мало више од једне странице текста (стр. 18. и 19) налази се око 30 нових појмова: духовни живот, виле, вјештице, вукодлаци, духови, натприродне снаге, чудовишта, тајанствена створења, добри и зли духови, божанства, древни (преци), натприродна бића, мајка — богиња, примитивна племена, Аустралија, Океанија, тотем, загробни живот, дух покојника, приносити жртве, итд. Јасно је да не може дијете од 10 — 11 година

схватити одједном оволико ријечи које имају апстрактно значење.

Нове ријечи нису увијек добро објашњене. Није организатор »онај који сређује посао«, нити је турист — »излетник« (уџбеник за IV разред). Некада се у уџбенику налазе лоше конструкције из језика администрације, конференција, реферата, као што су: преко дана, преко ноћи, преко недјеље; на селима, на школи; кроз борбу, кроз разговор; на радничком савјету и сл.

У ова два уџбеника видљива је још једна заједничка језичка особина: често се енклитика налази на почетку изговорне цјелине, на почетку нове синтагме, иако је познато да се енклитика увијек изговара у истом говорном такту с наглашеном ријечи испред себе. Реченице су подијељене паузама на изговорне цјелине у зависности од синтаксичких односа међу ријечима у реченици. Синтагма се изговара сливено, чини изговорну цјелину, има своје значење и синтаксичку функцију. Као што никада не почињемо реченицу енклитиком (осим у питању: Је ли дошао Иво?), тако не можемо стављати енклитику на почетак изговорне цјелине (иза паузе), а да не нарушимо интонационо јединство реченице. Од мјеста енклитике у реченици зависи често и смисао цијеле реченице, јер енклитички облици помоћног глагола реченице послуже којих стоје. Због свега овога не би требало да има у уџбеницима овако написаних реченица: »У опсерваторији на Бјелашници // се прате временске промјене. — На ријекама у Босни и Херцеговини // су биле изграђене прве хидроцентралне у слободној домовини.«

У уџбеницима не би требало да буде ни ситнијих језичких некоректности као што је у истом тексту Бања Лука, а Бањалучани, путем и путом, путови и путеви — са потпуно истим значењем; љети љетују и слично.

Резултати до којих смо дошли на основу посматрања и упоређивања језика само два уџбеника, увјерљиво потврђују став да је неопходно потребно организовано, темељито изучавање језичког израза у уџбеницима. Овај задатак може се ваљано обавити само интердисциплинарним захватом, тј. тимским радом у коме ће учествовати лингвисти, психолози и педагози. Само уџбеник који је написан лијепим, чистим и разумњивим језиком и стилем који одговара интелектуалној зрелости ученика, доприносиће општем напору школе и наставе да се подигне на вишу разину говорна култура наших ученика.

РЕЗИМЕ

Особине културног говора су мисаона тачност, јасност казивања, граматичка правилност, богатство лексике, разноврсност израза. Културан говор у усменој форми мора поштовати савремену ортоепску, а у писменој форми ортографску норму. Потребно је, исто тако, знати одабрати језичка средства и начин казивања и с обзиром на услове у којима се говори, с обзиром на тему и садржај, циљ казивања, слушаоце и све друге околности у којима се говор реализује.

Вјештина доброг и лаког изражавања мора се учити и увјежбавати као и све друго што се учи. За развитак говорног израза ученика велики значај има говорна култура њихових наставника и васпитача. Неопходно је потребно да ученици на свим часовима у учионици чују лијеп и правилан говор.

Језик уџбеника битно утиче на развитак говорног израза школске дјеце. Писци уџбеника за дјецу не воде довољно рачуна о степену развијености језичког израза ученика којима је писана ријеч намијењена. Ово се нарочито односи на лексику и структуру реченице. Посебан проблем представља неравномјерност у употреби броја ријечи из лекције у лекцију, а нарочито из разреда у разред.

Издавачи уџбеника немају одређених захтјева према ауторима у погледу језичких особина уџбеника. Зато се догађа да се преко 170 назива, имена, датума и других чињеница налази у тексту уџбеника за V разред који треба обрадити за четири часа.

Путеви развитка усменог и писменог израза нису идентични. Један израз (усмени или писмени) не може замијенити други, па онај ко жели да изграђује своју говорну културу мора развијати подједнако способност и усменог и писменог изражавања.

Посебно смо посматрали и упоредили језик два уџбеника истог предмета у два узастопна разреда који се налазе на прелазу из млађих у старије разреде (IV и V). Уџбеник познавања друштва за IV разред писан је одвише једноставним реченицама, док уџбеник историје за V разред има превише вишеструко сложених и предугих реченица.

Нове ријечи, термине и изразе треба објаснити приликом прве употребе, и то тачно, потпуно и прецизно. Текстови у уџбенику за V разред преоптерећени су фактографијом: на мало више од једне странице текста налази се око 30 нових ријечи апстрактног значења.

У уџбенике улазе лоше конструкције из језика администрације, конференција, разних анализа и реферата. У уџбеницима не би требало да буде ни ситнијих језичких некоректности.

Неопходо је потребно организовати темељито изучавање језичког израза у уџбеницима, и то тимским радом у коме ће учествовати лингвисти, психолози, педагози и социолози. Само уџбеник који је написан лијепим, чистим и разумљивим језиком и стилем доприносиће подизању на виши ниво говорне културе наших ученика.

Р Е З Ю М Е

Својставами културног говоренија јављајуся: точност мысли, ясность сообщения, грамматическая правильность, богатство словарного запаса, разнообразие и гармоничность выражения. Културное говорение в устной форме должен считаться с действующей нормой, а в письменной форме оно должно придерживаться орфографических предписаний. Выбор языковых средств и способа сообщения производится в зависимости от условий говорения, с учётом содержания и сюжета, а также цели говорения, уровня слушателей и всей обстановки в которой говорение производится.

Язык учебников оказывает существенное влияние на развитие способности выражения у школьной молодёжи. Составители учебных пособий иногда, казалось бы, забывают об этом. Это особенно касается лексики и структуры предложения. Особой проблемой является отбор слов при переходе из одного школьного класса в следующий старший класс.

Мы отдельно разобрали и сопоставили язык двух учебников по основам обществоведения, для IV и V классов. Учебник для IV класса написан слишком простыми предложениями, в то время как учебник для V класса заключает в себе много слишком распространённых предложений. Тексты в учебнике для V класса перегружены фактографией: на полтора страницы иногда встречаем около 30 новых слов с отвлечённым значением.

OCJENE I
PRIKAZI